

Erased and Forgotten: The Last Remnants of Jewish Galicia /
למחוק ולשכוח: שרידים אחרונים של גליציה היהודית באוקראינה בת-ימינו

Author(s): עמר ברטוב and Omer Bartov

Source:

Zmanim: A Historical Quarterly /

זמנים: רבעון להיסטוריה

103 (2008), pp. 14-27 קיץ

Published by: [Open University / האוניברסיטה הפתוחה](#), [Tel Aviv University / תל-אביב](#)
[מרכז זלמן שזר](#), and [Zalman Shazar Center / אוניברסיטת](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23446287>

Accessed: 20-10-2015 19:30 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Zalman Shazar Center / מרכז זלמן שזר, Open University / האוניברסיטה הפתוחה and Tel Aviv University / אוניברסיטת תל-אביב are collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zmanim: A Historical Quarterly* / זמנים: רבעון להיסטוריה.

<http://www.jstor.org>

למחוק ולשכוח: שרידים אחרונים של גליציה היהודית באוקראינה בת־ימינו

במסע ברחבי גליציה, כיום מחוז באוקראינה (שקיבלה עצמאות בשנת 1991), חושף עמר ברטוב את האופן שבו נמחקה ההיסטוריה היהודית מן האתרים ומן הזיכרון הקולקטיבי של האוכלוסייה. באזור זה, שבו הייתה אוכלוסייה יהודית גדולה מאוד לפני מלחמת העולם השנייה, ובה נולדו וגדלו יוצרים יהודים חשובים כש"י עגנון, מאוריצי גוטליב וברונו שולץ, קשה למצוא היום שריד וזכר לעבר היהודי או להשמדת היהודים על־ידי הנאצים ומשתפי פעולה מקומיים. לאומנות אוקראינית היא המניע העיקרי למחיקת העבר הרב־אתני בערים ובעיירות בגליציה, לגילויי אנטישמיות, להדגשת המאבק האוקראיני נגד הסובייטים ולהסתרת מעשי הטבח ביהודים.

חבל ספר

כערש הלידה של הרומנטיקה הפולנית, המיסטיקה היהודית והלאומנות האוקראינית, אך בה בעת נותרה פרוצה למישורים, ליערות ולערבות של רוסיה המערבית ושל אסיה. כפריה של גליציה היו עניים ופרימיטיביים, אך בעירות השתמרה התרבות היהודית העממית; האיכרים הצטיירו כנושאי תרבות רותנית אותנטית ובארמונות הזנוחים נותרו שרידים מהדורה הדוהה של השֶלֶכָה (האצולה) הפולנית. גליציה נותרה מושא של דעות קדומות, אגדות ומיתוסים, ותוארה ביד אמן בכתביו של יוסף שמואל עגנון מבוצ'ץ' ובציוריו של מאוריצי גוטליב מדרוֹהֶוֶץ'.

בימים אלה מתייחסים האוקראינים לפינה מערבית זו של ארצם, שזכתה בעצמאות זה לא מכבר, כאל מקום זר וחשוד. איכריה הרוֹתְנִים עדיין חורשים את אדמתה השחורה, אך תרבותה האורבנית מערבת לאומנות בוטה, שרידים נעלמים והולכים של עבר רב־אתני עשיר, וסימנים גוברים והולכים של גלובליזציה. בגליציה עומדים התושבים בתוקף על זהותם, בדיוק משום שזו זהות שנויה במחלוקת ונזילה במיוחד. מעטים מתושביה יודעים דבר על עברה הסבוך, העשיר והפתלתל. הם עסוקים ביצירת נרטיב לאומי היסטורי אחד ויחיד, מבצע הכרוך במחיקה ובסילוף פרקים שלמים מן העבר. למרות זאת עברה של גליציה, כמו גם שלילתה, גלויים יותר לעין מאשר בכל אזור אחר באירופה, שכן, המצב הכללי של פורות ונטישה, התפוררות ושכחה, נותר לעתים קרובות ללא כל שינוי במשך

חבל גליציה נוצר ממחוזותיה הדרומיים של פולין, שסופחו לקיסרות הקבספורגית בשנת 1772. לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכה גליציה המערבית לחלק מפולין, שזכתה שוב בעצמאות. גליציה המזרחית, שבאה תחת שליטה אוקראינית לחודשים ספורים, צורפה בסופו של דבר גם היא לפולין. בשנת 1939 השתלטה ברית־המועצות על גליציה המזרחית, ובשנים 1941-1944 היה האזור נתון תחת כיבוש גרמני. לאחר מלחמת העולם השנייה הפכה גליציה לחלק מברית־המועצות, ומאז נפילת המשטר הקומוניסטי היא שייכת למחוזותיה המערביים של אוקראינה העצמאית. גליציה המזרחית לשעבר משתרעת מצפון ללביב (לבוב, לביב, לִמְבֶּרג) דרומה עד לִצ'רְנִיבְצִי (צ'רְנִיבְצִי) במחוז פוקובינה לשעבר, ומהרי הקרפטים במערב עד לנהר הזֶרְחֶץ ולמישורי פודוליה במזרח.

כמחוז הספר של ממלכת פולין־ליטא, הייתה גליציה אתר של דו־קיום אך גם של עוינות ושפיכות דמים. היא שימשה

פרופסור עמר ברטוב מלמד היסטוריה גרמנית באוניברסיטת בראון בארצות־הברית. תיאור מלא של ממצאיו במסעו בגליציה, מלווה בצילומים רבים, מופיע בספרו, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*, שראה אור בהוצאת אוניברסיטת פרינסטון בשנת 2007.

מאמר זה הוא נוסח מורחב של "הרצאת אירופה על־שם מוריס קוריאל" השלישית, שהתקיימה בבית־הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל־אביב ב־25 בדצמבר, 2007.

אי7"ל: omer.bartov@gmail.com

אנדרת הנצחה לקורבנות היהודים בבית־הקברות ה"חדש" בעיר איבְנוֹ־פֶרְנֶקְוֹבְסְק (Ivano-Frankivsk), אוקראינה

שלט הנצחה לסופר שלום עליכם ביידיש ובאוקראינית בעיר לביב

ונחרב בידי הגרמנים בשנת 1942. שלט צנוע באוקראינית, אנגלית ויידיש מספק את העובדות בעיקרן. לעתים קרובות אפשר לראות כתובות נאצה על השלט. בקבוקי בירה ריקים וערמות זבל פזורים סמוך לקיר היחיד ששרד מבית־הכנסת. "ורד הזהב" נמצא ברובע היהודי לשעבר של לביב, סמוך לחומת העיר. אך אין למצוא במקום כל אזכור להשמדת הקהילה היהודית או לפוגרומים שפרצו בעיר, ממש בעת שהצבא הגרמני צעד לתוכה ב־30 ביוני 1941, פרעות שבהן נרצחו בין 7,000 ל־10,000 יהודים.

מי שפוסע במורד רחובותיו של הרובע, יזהה עדיין סימנים של מזוזות על כניסות לבתים אחדים. לא הרחק משם נמצא האתר, שבו עמד בעבר בית־הכנסת של הפרברים (שנבנה בשנת 1632). אפשר עדיין לראות כתובות בפולנית וביידיש מתחת לצבע המתקלף על קירות הבתים, אך יש להניח, שעם התחדשות העיר, ייעלמו גם סימנים אחרונים אלה של עולם שנחרב.

עד שנהרס בידי הגרמנים, ניצב המבנה המרשים של בית־הכנסת הרפורמי (שהושלם בשנת 1845) בכיכר השוק הסמוכה. כיום ניתן למצוא שם לוח הנצחה קטן בגובה מטר בקירוב, ועליו כתובת באוקראינית ובאנגלית. המקום משמש כיום כאתר מפגשים לנרקומנים ולשיכורים של השכונה, ומפות העיר אינן מציינות את האתר. לא רחוק משם נמצא בית־הכנסת על שם יעקב גלזר, שבנייתו נשלמה בשנת 1844,

עשרות שנים. רוחות העבר עדיין משרכות את דרכן בגבעות ובעמקים, מתגודדות בסמטאות הצרות ומתכנסות בבתי־כנסת מתפוררים ובתי־קברות נטושים. זהו אזור שבו הזמן עצר מלכת בטרם ייסחף גם הוא בגאות המודרניזציה, ההנצחה ובקשת הסליחה.

לביב (לבוב/לבוב/למברג/ליאופוליס)

לביב, עיר בת 900,000 תושבים, כ־65 קילומטרים מדרום־מזרח לגבול הפולני העכשווי, הייתה לפני מלחמת העולם השנייה המרכז התרבותי, הכלכלי והפוליטי של האזור, ואוכלוסייתה מנתה בעיקר פולנים ויהודים. כיום היא בתהליך שיקום אחרי עשרות שנים של הזנחה סובייטית וזיכרונות מודחקים של רצח המוני, הגליה ושינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת.

שני אתרים מזכירים לנו את עברה רבי־הפנים של העיר. הקתדרלה הארמנית, שהוקמה במאה הארבע־עשרה, היא מבנה שמור היטב המעיד על נוכחותה בעבר של קהילה ארמנית באזור. הארמנים היו המתחרים העיקריים ביהודים בענייני מסחר ועסקים, אך משום שהיו נוצרים, התבוללו בסופו של דבר באוכלוסייה המקומית. לקראת סוף המאה התשע־עשרה שימשה כבר הקתדרלה כאתר קבורה לפטריוטים פולנים. לעומת זאת, דבר לא נותר כמעט מבית־הכנסת "ורד הזהב" ("די גולדענע רוזה"), שנבנה לקראת סוף המאה השש־עשרה

שלט הנצחה לסופר ש"י עגנון באוקראינית ברחוב שבו התגורר בעיר בוצ'ין

שלט הנצחה לסופר והצייר ברונו שולץ על הבית שבו התגורר בעיר דרוהוביץ

בית הכנסת הגדול באי־כֶּנֶזֶן־פֶּנְקִיבְּסְקָה

וערב רב של פריטים, הממלאים שני ארונות זכוכית, ועושים רושם של לקט מקרי של חפצים שנאספו בשוק הפשפשים המקומי. החוברת מדגישה, שבמחסני המוזיאון אפשר למצוא "למעלה מ-420 [...] ספרי תורה מן המאות החמש-עשרה עד התשע-עשרה באוקראינה". אך אין כל אפשרות להעריך את מצבם של פריטים נדירים אלה השמורים במרתף הכנסייה. יוזמות פרטיות, שננקטו בזמן האחרון כדי להנציח את השמדת האוכלוסייה היהודית של לביב, מושוות תחת שמות "נקיים" ועיוותים לא-מעטים. בשנת 1992 הוקמה אנדרטה לקורבנות הגטו של לביב מעברו השני של גשר הרכבת, שהפריד את הגטו משאר חלקי העיר. אתר ההנצחה מומן אך ורק בידי הקהילה היהודית של לביב וארגונים יהודיים אחרים. האתר כולל כתובת באוקראינית, ובה הקריאה המעורפלת: "זכור ושמור בלבך". לוח הנצחה יחיד הניצב על הקרקע מספק פריטים היסטוריים נוספים, אך באנגלית בלבד. בשנת 1993 הוקמה אנדרטה סמוך למחנה הריכוז גֶנֶזְבֶּסְקָה (גֶנֶזְבֶּסְקָה באוקראינית) בפרבריה של לביב בידי ניצול המחנה, אלכסנדר שוורץ. 200,000 בני-אדם, רובם יהודים, עונו ונרצחו שם. לאחר המלחמה השתמש הק"ב במחנה כמתקן מאסר; מאוחר יותר הוא שימש לאימון כלבי משטרה ולגידול חזירים.

ובו שוכנת כיום אגודת התרבות היהודית או מה שנותר ממנה. בקרן הרחוב אנו מוצאים שלט ביידיש ובאוקראינית המנציח את הסופר שלום עליכם, שהתגורר שם בשנת 1906. בולט לעין הרבה יותר הוא בית-החולים היהודי, שנבנה בסוף המאה התשע-עשרה בסגנון אוריינטלי יוצא דופן, אך רק העיטורים בדמות מגן דוד בבסיס הגג של הבניין מעידים על זהותו הקודמת. בית-הקברות היהודי הישן שמאחוריו, שבו היו מצבות מן המאה הארבע-עשרה, נהרס כליל בידי הנאצים ונסלל בידי הסובייטים. האתר משמש כיום כשוק המרכזי של לביב. הן באתר זה והן בגימנסיה היהודית לשעבר לא נמצא כל שלט הנצחה. בית-הכנסת הפעיל היחיד של לביב, שנבנה בשנת 1924, הוא מבנה קטן וזנוח, תזכורת חיבורת לקהילה יהודית שמנתה כ-160,000 בני-אדם והיוותה קרוב למחצית מאוכלוסיית העיר ערב השואה.

חוברת התיירים היחידה של העיר שמוקדשת לעברה היהודי מציינת את "האוסף הגדול והמעניין" של יודאיקה במוזיאון של ההיסטוריה של דתות בכנסייה הקתולית סמוך לרובע היהודי. זהו "המוזיאון היחיד באוקראינה", לדברי החוברת, "שבו אפשר לראות תצוגה קבועה של חפצי יהדות הכוללת בערך 100 פריטים מקוריים". למעשה, האוסף כולל

כנסיית סנט גאורגוס בדוהוביץ'

בזיכרון זה אין כל מקום לקורבנות אחרים, ודאי שלא לקורבנותיהם של האוקראינים, קל וחומר לקורבנותיהם של לאומנים אוקראינים, שאותם מותר לתאר רק כגיבורים וקדושים. רוב רחובותיה של העיר זכו לשמות חדשים, בעיקר של דמויות אוקראיניות. רבים מאתרי ההנצחה, שהוקמו במימון ציבורי, נועדו לכבד את זכרם של לוחמי חירות אוקראינים. אפילו האנדרטה לקורבנות הכיבוש הסובייטי, שהקמתה נשלמה בשנת 1997 ומציינת שכל שלושת הלאומים העיקריים של לביב נרדפו בידי הסובייטים, חותרת להשלמה באמצעות ערפול והדחת זיכרון. האנדרטה הוקמה בחזית בית-הכלא הישן של הנקו"ד (המשטרה החשאית הסובייטית), ועליה דמות המזכירה את ישו במסגרת של צלב המוקף בגדר תיל. הכתובת מציינת מספרים מוגזמים של קורבנות שנהרגו בידי הסובייטים. אלפי היהודים, שעונו ונרצחו בידי אוקראינים בתגובה למעורבותם לכאורה בפשעים קומוניסטים, אינם מוזכרים. בכך שהאנדרטה מציגה את האוקראינים, הפולנים והיהודים אך ורק כקורבנות של הסובייטים, היא חותרת לשחרר את הזיכרון האוקראיני מהתמודדות עם המעורבות האוקראינית ברצח העם שחוללו הנאצים.

הניסיונות להקים בו אתר הנצחה לא צלחו, והאזור נותר מוקף בגדר תיל. האנדרטה ממוקמת לפיכך לפני שער נעול. על האנדרטה חרוטות באוקראינית, יידיש ואנגלית המילים הבאות: "לזכר כל קורבנות רצח העם שערכו הנאצים במחנה ההשמדה ינובסקה, 1941-1943". המילה "יהודים" לא מופיעה בשום מקום. בדומה, שלט גדול יותר, שהוקם לצד הדרך על-יד האנדרטה בשנת 2003, אינו כולל אף הוא כל אזכור של יהודים. נטייה זו היא ללא ספק המשך הנוהג הסובייטי שלא להזכיר אף פעם קורבנות יהודים באופן ספציפי, אך משקפת ככל הנראה גם את חששה של הקהילה היהודית הקטנה בלביב מלעורר מחדש אנטישמיות. גם האנדרטה הצנועה, הנמצאת עמוק בבית-הקברות היהודי החדש, המוקף בבית-הקברות העצום ג'יבסקי, איננה מזכירה במפורש קורבנות יהודים. הכתובת ביידיש אומרת: "לזכר עד של כל הקדושים שנפלו בידי הרוצחים ההיטלראים האכזריים". הכתובת האוקראינית קצרה יותר: "לזכר כל אלה שנכחדו בשנות הכיבוש ההיטלראי 1942 ו-1943".

לביב של ימינו, לעומת זאת, מדגישה בתוקף את אופייה הלאומי, ומציגה את האוקראינים כקורבנותיהם העיקריים של המשטרים הטוטליטריים, של דעות קדומות ושל אלימות.

סימני מוזהה בכניסה לבית בלביב

דרוהוביץ' הייתה אתר של תעשיית נפט משגשגת בסוף המאה שעברה. בימים אלה העיר מציגה לראווה בגאווה את כנסיית העץ סנט גאורגוס מן המאה השש-עשרה, ובדרך-כלל אפשר לתארה כעיירה נקייה ונעימה המתאוששת משנים של שלטון סובייטי. אך היא מחקה כמעט לחלוטין את עברה היהודי.

איבנו־פֶּרְנְקִיבְּסֶק (איבנו־פֶּרְנְקִיבְּסֶק/סְטֵנִיסְלָבִיב / סְטֵנִיסְלָבִיב/סְטֵנִיסְלָב/שְׁטֵנִיסְלָאו)

מדרום-מזרח לדרוהוביץ', כ-140 ק"מ מדרום ללביב, מגיעים לאיבנו־פֶּרְנְקִיבְּסֶק (שנודעה בעבר בשם סְטֵנִיסְלָבִיב). העיר נוסדה באמצע המאה השבע-עשרה, והיא עכשיו השלישית

דרוהוביץ', השוכנת כ-65 ק"מ מדרום-מערב ללביב, היא עיר הולדתם של הצייר מאוריצי גוטליב והצייר והסופר ברונו שולץ. המשורר האוקראיני, איבן פרנקו, ומייסד הארגון של הלאומנים האוקראינים (OUN), אֶנְדְרֵי מְלֵנִיק, נולדו בכפרים סמוכים. בשנת 1939 מנתה דרוהוביץ' 15,000 יהודים ו-20,000 פולנים ואוקראינים. הכיבוש הגרמני ביולי 1941 החל בטבח של 400 יהודים בפוגרום שנערך בידי התושבים המקומיים. במהלך שלוש השנים הבאות נשלחה כמחצית האוכלוסייה היהודית למחנה ההשמדה בלֶז'ץ, ומחציתה השנייה נרצחה בעיר ובסביבתה. בסוף המלחמה הוגלו התושבים הפולנים לפולין.

בדרוהוביץ' בת-ימינו אין כל סימנים לאירועים אלה. במרכז הפארק העירוני ניצב פסל של סְטֵפֶן בְּנֶדֶרְה, מפקדה של OUN-B, שחבריה שיתפו פעולה בהשמדת היהודים. מעברו השני של הפארק ניצב הבית שלידו נורה ברונו שולץ בידי קצין ס"ס. התושב המקומי הקשיש, שהוביל אותי למקום זה בשנת 2004, זכר שהפארק העירוני, שבו ניצב כיום פסלו של בנדרה, הוקם על חורבות הגטו היהודי. בשנת 2001 התגלו ציורי הקיר שצייר שולץ בפקודתו של ס"ס האופטֶרֶפֶהֶר פֶּלִיקְס לְנֵדָאו. באותה עת רצו כבר כולם לשייך לעצמם את שולץ, שנורה ככלב שוטה שישים שנה קודם. סוכנים של "יד ושם" הסירו חלק מציורי הקיר והעבירו אותם לירושלים, אך עד היום לא הוצגו הציורים במוזיאון. פולין מחתה על גזל הציורים, וטענה שציורי קיר אלה הם חלק ממורשתה הלאומית. רק בנובמבר 2007, במהלך ביקורו בארץ של נשיא אוקראינה ויקטור יושצ'נקו, הושג הסכם בין שתי הממשלות, לפיו יוכרו היצירות כנכס תרבותי של אוקראינה, אך יושאלו ל"יד ושם" למשך עשרים שנה עם אפשרות להארכה אוטומטית בכל חמש שנים לאחר מכן. דומה, שבזמן הקרוב ייחשפו סוף סוף יצירותיו האחרונות של שולץ לעיני הציבור. דרוהוביץ' מצדה הציבה בינתיים שלט צנוע על הבית שבו התגורר שולץ בעבר. השלט מנסה להכיל במשפט אחד ובשלוש שפות את אופיים רב-הפנים של החיים, הזהות והספרות בגליציה המזרחית. אך הן הבית והן הווילדה שבה נמצאו ציורי הקיר אינם מופיעים על מפת העיר.

במורד הרחוב נמצאת הגימנסיה שבה למד ולימד שולץ, וכן בית-היתומים היהודי, שהכתובת הפולנית נמחקה מחזיתו, וחלונותיו, שעוצבו בדמות מגן דוד, שונו גם הם. מכאן מגיעים לרחוב סטרייסקה, המופיע בשם זה בסיפוריו של שולץ, אך נקרא עתה על שמו של המנהיג הקוזקי איבן מְזֶפֶה. סמטה צרה היוצאת מן הרחוב נושאת את שמו של שולץ, אך השלט נסתר כמעט לחלוטין מאחורי פרסומת צבעונית. מכאן אפשר לראות את בית-הכנסת העירוני לשעבר, שהוסב בידי הסובייטים למועדון ספורט. המבנה שופץ לאחרונה, ובכך איבד את השרידים האחרונים של העיטורים בצורת מגן דוד, שזיהו אותו קודם כבית-כנסת לשעבר. לעומת זאת, בית-הכנסת הקוראלי – שנקרא כך על שם מקהלת הגברים שנהגה לשיר בו, ונחשב לבית-הכנסת הגדול ביותר בגליציה – עדיין מתנוסס מעל העיר כחורבה נעולה וחתומה, מתפוררת וריקה מתוכן, שמאיימת להתמוטט בכל רגע.

שלט הנצחה לקורבנות היהודים של פרעות יולי 1941 מעל שער הכניסה לפקולטה לרפואה באוניברסיטה של טרנופיל

אנדרטה סובייטית לזכר חיילי הצבא האדום בעיר בוצ'ץ

(UPA), ששיתפו פעולה עם הנאצים ברצח יהודי האזור בעת שנלחמו בגבורה נגד כיבושה מחדש של ארצם בידי הסובייטים.

אין להניח, שלמבקרים הצעירים המקומיים הרבים במוזיאון יש מושג כלשהו על הפשעים שחוללו הגברים המופיעים בצילומים שבתערוכה; הם גם ודאי אינם יודעים דבר על קיומה של קהילה יהודית בקוסיב לפני מלחמת העולם השנייה. מארגני התערוכה ידעו ככל הנראה יותר. האישה הקשישה המוכרת כרטיסים למוזיאון מציינת, שלפני המלחמה שימש המבנה כביתו של הרב. הצצה בספר הזיכרון של הקהילה מאשרת זאת. מול בית הרב בכיכר המרכזית ניצב עתה בית-העירייה החדש. בית-הכנסת הגדול, שהיה ידוע בעבר בהדרו, עמד משמאל לבית-העירייה, אך לא נותר ממנו כל זכר. מימין לכיכר מתרוממת גבעה תלולה המכוסה בצמחייה עבותה. מבט מקרוב יותר מגלה, שהיא משוכצת במאות מצבות, רובן מכוסות בעשבים או קבורות למחצה באדמה הפורייה. זו היא העדות היחידה לעברה היהודי של העיר, עדות שנבלעת בהדרגה אל תוך הקרקע ומשמשת בינתיים כאזור מרעה חביב על העזים המקומיות.

עזים שימשו מקור הכנסה חשוב בקוסיב במהלך המאה התשע-עשרה, לצד תעשיות עור וייצור מלח משגשגות. על אוכלוסייה יהודית בעיר ידוע מאז המאה השבע-עשרה. בעקבות הבחירות העירוניות הראשונות בשנת 1928, מנו היהודים מחצית מחברי המועצה, מספר שייצג את שיעורם באוכלוסייה. בשנים האחרונות לפני המלחמה עלתה השפעתם של הציונים, והציבור היהודי עבר תהליך של חילון, שלוהו בהקמת ארגונים רבים לתרבות ולספורט, תנועות נוער ומועדונים פוליטיים.

בקיץ 1941 באה קוסיב תחילה תחת שלטון כיבוש הונגרי, שפרסם שורה של צווים אנטי-יהודיים. בספטמבר השתלטו הגרמנים על העיר ומקרי האלימות בידי הכובשים והאוכלוסייה האוקראינית המקומית התרבו באופן ניכר. באמצע אוקטובר 1941 נורו 2,200 יהודים – למעלה ממחצית הקהילה – סמוך לשתי חפירות עמוקות על גבעה מעברו השני של הנהר, בשיתוף פעולה פעיל של המיליציה האוקראינית והאוכלוסייה המקומית. שאר אנשי הקהילה נשלחו אל תאי הגזים בבליץ או לעיר קולומיקה, שבה הם נרצחו. בנובמבר 1942 הוכרזה קוסיב "נקייה מיהודים".

בוצ'ץ' (ביצ'ץ')

בוצ'ץ' הוקמה במאה הארבע-עשרה ושכנה בה אוכלוסייה יהודית מאז שנת 1500. העיר נודעה בבית-הכנסת גדול-הממדים שהוקם בה בשנת 1728, בית-העירייה האלגנטי (משנת 1751), הכנסייה הקתולית, המנזר הבזיליאני, חורבות המצודה הרנסנסית, ומיקומה על גדות נהר הסטריפה הפתלתל. בוצ'ץ' סבלה נזקים כבדים במלחמת העולם הראשונה, אך התאוששה בין שתי מלחמות העולם. בשנת 1939 התגוררו בה כ-10,000 יהודים.

הגרמנים נכנסו לבוצ'ץ' בתחילת יוני 1941 וזמן קצר לאחר מכן רצחו מאות "אינטלקטואלים" על גבעת הפֶּדֶר (פֶּדֶר).

בגודלה בחבל זה, עם אוכלוסייה המונה 200,000 בני-אדם. כשהשתלטו הגרמנים על העיר בשלהי יולי 1941, היו 40,000 תושביה היהודים למעלה משליש מכלל האוכלוסייה. זמן קצר לאחר תחילת השלטון הגרמני הוצאו להורג מאות "אינטלקטואלים" יהודים (בעיקר גברים מן המקצועות החופשיים, שיכלו לשמש הנהגה מקומית לקהילה). באוקטובר 1941 נרצחו כ-10,000 יהודים ביום אחד ב"בית-הקברות החדש", אירוע שזכה לכינוי "הטבח של יום א'". פעולות הרצח ההמוניות התחדשו במרס 1942 ונמשכו עד שהעיר הוכרזה "נקייה מיהודים" (Judenrein) לקראת סוף פברואר 1943. כאשר שחרר הצבא האדום את העיר ביולי 1944, נותרו בחיים רק כמאה יהודים באזור כולו.

בימים אלה אפשר למצוא באיבנו-פרנקיבסק אזכורים מועטים ביותר לתושביה לשעבר ולאופן האלים שבו מצאו את מותם. מרכז העיר המחודש מתפאר בכנסיותיו השמורות היטב, בבתי-הדירות האלגנטיים שלו, ואף באנדרטה למשורר הפולני אדם מיצקייביץ' (Mickiewicz). השריד היהודי היחיד הוא בית-הכנסת הגדול, אף שגם מבנה זה איבד את מגדליו המקוריים. הבניין משמש כעת גם לחנות חשמל ועל כן חייבים להיכנס לבית-הכנסת בדלת אחורית בלתי-מסומנת ובמעלה גרם מדרגות אפלולי. במרס 2003 התפללו רק ארבעה גברים קשישים באולם המרכזי, המרשים עדיין אך ריק כמעט לחלוטין, של בית-הכנסת. אנדרטת הנצחה, שהוצבה לאחרונה לפני בית-הכנסת, אינה מיועדת להזכיר לציבור את גורלם של התושבים היהודים, אלא את סופם המר של 27 חברי הארגון הלאומני האוקראיני (OUN), שהוצאו להורג במקום בידי הגרמנים בנובמבר 1943.

את אתר הטבח של יום א', שהתחולל באוקטובר 1941, לא קל למצוא. על מפת העיר מסומן המקום בצלב. בית-הקברות מוזנח ומכוסה בעשבים שוטים; מצבות רבות סולקו ממנו. לולא עבודות שימור בסיסיות במימון גופים יהודיים, היה מצב המקום גרוע עוד יותר. ההנצחה הרשמית היחידה היא אנדרטה שהוקמה עוד בימי השלטון הסובייטי. השלט על האנדרטה כתוב רק באוקראינית ואין בו כל אזכור של יהודים. אנדרטה חדשה וצנועה יותר לקהילה היהודית הוקמה ככל הנראה ביוזמה פרטית. הכתובת עליה מופיעה במספר שפות, אך בעוד שהרישום בעברית ובאנגלית מתייחס במפורש לקורבנות היהודיים, הטקסט האוקראיני מתעלם מזהות הקורבנות. מלבד אתר זה, אין בעיר שום מידע על חייהם וגורלם של היהודים. אך יש באיבנו-פרנקיבסק כיום אתר הנצחה חדש (או מחודש) לגיבורי המאבק לעצמאות וכן מוזיאון לקדושיה של התנועה הלאומית האוקראינית.

קוסיב (קוסוב / קוֹסוב)

קוסיב שוכנת למרגלות הקרפטים, כ-110 ק"מ מדרום-מערב לאיבנו-פרנקיבסק וסמוך למדי לגבול הישן עם חבל בוקובינה לשעבר. מול כיכר העיר ניצב בית אלגנטי דו-קומתי ובו תערוכה "מאבק לחירות באזור ההוצול" (ההוצולים הם קבוצה אתנית קרפטית). בדומה למוזיאון באיבנו-פרנקיבסק, גם מוזיאון זה מפאר את לוחמיו של צבא המורדים האוקראיני

אלגוריה של אוקראינה כקורבן של הכיבוש הסובייטי, המוזיאון ההיסטורי בטרנופיל

שרידי בית־הכנסת הגדול בעיר ז'לוקה

היהודית של הקורבנות. היא הייתה מונחת שבורה על קרקע היער במשך עשרות שנים והוקמה מחדש ביוזמה פרטית רק בשנות התשעים.

אך בוצ'ץ' חווה כיום התעוררות של הזיכרון המקומי. בראש גבעת הפדיר, שבה קבורים כ־5,000 יהודים בקברים המוניים רדודים, ניצב כיום צלב גבוה המנציח את זכרם של "הגיבורים רבי־התהילה" ו"האבירים הקדושים [...] שנפלו במאבק [...] לחירותה של אוקראינה". בבניין הנקווי"ד־לשעבר במרכז העיר ישנו מוזיאון המוקדש לצבא המורדים האוקראיני (UPA). בניית אנדרטה חדשה לזכר המנהיג של OUN, סטפן בנדרה, נמצאת בשלבי סיום. יום הולדתו ה־97 של בנדרה נחגג בשנת 2006 בנאומים פטריסטיים נלהבים, שבהם לא נאמר דבר על תפקידם של משתפי פעולה ופטריסטים אוקראינים ברצח שכניהם היהודים.

במוזיאון העירוני הצנוע אפשר למצוא מספר ארונות זכוכית המציגים את ספריו ותמונותיו של חתן פרס נובל לספרות, ש"י עגנון. רובם נתרמו למוזיאון בידי תיירים ישראלים. אך כיוון שהמוזיאון אינו מספק כל מידע על חיים יהודיים בבוצ'ץ', נראה עגנון לחלוטין מחוץ להקשר המקומי בעיירה אוקראינית טהורה

הסמוכה. מעשי רצח המוניים החלו באוקטובר 1942 ונמשכו עד שהעיר הוכרזה "נקייה מיהודים" ביוני 1943. כמחצית מ־10,000 היהודים נשלחה לתאי הגזים בבולז'ץ; המחצית השנייה נורתה בעיקר על גבעת הפדיר או בבית־הקברות היהודי. כשהעיר שוחררה במרס 1944 יצאו כ־800 יהודים מן המסתור, אך לאחר התקפת־נגד גרמנית נרצחו כמעט כולם. רק כמאה יהודים נותרו בחיים באזור כאשר חזר הצבא האדום ביולי. האוכלוסייה הפולנית נפלה קורבן לטיהור אתני אלים באותה התקופה.

בוצ'ץ' בת־ימינו היא עיר הומוגנית מבחינה אתנית. אין בה כל זיכרון קולקטיבי או הנצחה רשמית של קיומם וחיסולם של תושבים לא־אוקראינים. בית־הכנסת הגדול, שניזוק במהלך המלחמה, נחרב בידי הסובייטים; בית־המדרש הסמוך אליו נהרס בשנת 2001 על מנת להקים במקום מרכז קניות. אנדרטה שהוקמה לאחר המלחמה בבית־הקברות היהודי נעלמה ללא זכר. על גבעת הפדיר ניצבת אנדרטה יחידה ועליה כתובת באוקראינית בלבד. אי־אפשר למצוא את האנדרטה ללא מדריך מקומי, והיא מנציחה אך ורק את זכרם של קורבנות ההוצאה להורג הראשונה בקיץ 1941. האנדרטה אינה מציינת את זהותם

פריטים בתצוגה של המוזיאון המוקדש לזכר צבא המורדים האוקראיני (UPA) בבוצ'ץ

נפש. עיר אלגנטית זו מציגה לראווה את הדרה ההיסטורית, אך דומה שהיא חרדה מלהזכיר היבטים אחרים מן העבר. שלוש שנים נאלצתי להמתין עד שעלה בידי לקבל מסמכים מן הארכיון העירוני בנוגע לשיתוף פעולה אוקראיני מקומי עם הנאצים.

הסיבות העיקריות לחרדה זו באו לידי ביטוי ברור במאמר, שהתפרסם במרס 2003 בעמוד הראשון של עיתון עירוני מכובד, תחת הכותרת "פוגרום יהודי". במאמר נטען, שתחת השלטון הסובייטי, "אלה שלחמו למען אוקראינה כונו 'בנדיטים'. על סבלם של האוקראינים לא נאמר דבר, משום שבהיסטוריה מסולפת זו היו אלה היהודים שסבלו יותר מכול. כל שאר העמים נאלצו לקוד בפניהם, לחוש תחושת חובה כלפיהם ולפחד מהם". ומה הייתה הסיבה לפחד זה? משום ש"כל פקיד סובייטי בכיר היה יהודי בעצמו, או היה נשוי ליהודייה", ו"לכולם הייתה גישה ישירה לגסטפו של סטלין [הנקו"ד], ששרץ יהודים". היהודים "שלטו בכל העמדות הבכירות בקומיסריטים העממיים, טבלו בדם במפקדות המשטרה החשאית, והניפו גרזנים, מוטות ברזל, כידונים ואקדחים ב'חצרות הטבח' ו'תאי הטבח'. הם חטפו את פיסת הלחם האחרונה מן הילדים ואת התקווה האחרונה מן

זו. העיר גם שינתה את שם הרחוב שבו התגורר עגנון, והציבה שם שלט באוקראינית אשר אינו מציין את זהותו היהודית ואת השפה העברית של ספריו. ניסיונות נוספים להנציח את יהודיה של בוצ'ץ היו מקור לטרוניות. במאי 2005 הוקם יסוד בטון לאנדרטה בבית-הקברות היהודי, אך עד מהרה התעוררו תלונות, שהיהודים לא שילמו תמורת העבודה. המקומיים גם סירבו להקים גדר מסביב לקברים ההמוניים בגבעת הפדיר, למרות שבכל אביב צצות שם עצמות הקורבנות.

אמי נולדה בפוטוק זלוטי בשנת 1924 והתגוררה בילדותה בבוצ'ץ. במרס 1935 קיבל אביה סרטיפיקט להגירה לפלשתינה. אמי, הוריה ושני אחיה ירדו בנמל חיפה בדצמבר של אותה שנה; שאר המשפחה נעלם ללא שריד. [מאמר מפורט יותר של עמר ברטוב על חורבנה של בוצ'ץ הופיע בזמנים 98, אביב 2007].

טרנופיל (טרנופול/טרנופול)

טרנופיל, על גדות נהר הסֶרֶט, 130 ק"מ מדרום-מזרח ללביב, היא העיר השנייה בגודלה באזור, עם אוכלוסייה של 220,000

הקשישים. אלה שעדיין נותרו בחיים נרדפו לקברים ונקברו בהם חיים [...] היהודים [...] חיו ברוחה [...] והתעשרו מדם וממוות".

המאמר מזהה את הפשעים היהודיים כתוצר של מהות לאומית ומטרה אידאולוגית: "זהו המקצוע הציוני: לפעול כפרזיטים, לנצל ולשדוד. המפלצות בדמות אדם הללו השליכו שבעה מיליון אוקראינים לקבריהם ובכך קברו את עתידה של אוקראינה". אפילו לאחר נפילת הקומוניזם, היהודים "גזלו מאתנו את הכלכלה; הם רמסו את זכויות האדם שלנו והטילו עלינו עול חדש של אי-צדק" בברית עם "אחיהם לדם", "האוליגרכים היהודים" הרוסים. ומעל לכול, הם "משקרים באשר לאשמתם של האוקראינים כלפי היהודים [...] בניגוד לתיעוד ההיסטורי הם הופכים את האוקראינים ל'אנטישמים הגדולים ביותר'".

בתערובת מבעיתה זו של טינה, גאווה פגועה והיפוך תדמיות, היהודים הופכים למשמידיה של אוקראינה והאוקראינים לקורבנותיהם התמימים של היהודים. פרץ מילים זה משמעותי במיוחד בהתחשב בהשמדה האלימה של האוכלוסייה היהודית בעיר. כשנכנסו הגרמנים לטרנופיל ב-2 ביולי 1941 התגוררו בה 17,000 יהודים, שהיו קרוב למחצית האוכלוסייה הכוללת. בעיר פרץ מיד פוגרום רחב-ממדים, שנמשך כשבוע, לכאורה בתגובה לגילויים על אסירים שנרצחו בבתי-הכלא של הנקוו"ד. כ-100 יהודים נשרפו חיים בבית-הכנסת. עד שהגרמנים שמו קץ לאלומות, נרצחו במקום כ-5,000 יהודים. זמן קצר לאחר מכן הוציאו הנאצים להורג את ה"אינטליגנציה" היהודית בעיר והקימו גטו. הרג המוני החל במרס 1942 ונמשך עד שהעיר הוכרזה "נקייה מיהודים" ביוני 1943. הקורבנות נורו ביער הסמוך בידי שוטרים גרמנים ואוקראינים, או נשלחו לבבל'ץ. רק מאות ספורות של יהודים שרדו את המלחמה, רובם בברית-המועצות. אנדרטה שהוקמה אחרי השחרור נחרבה בידי הסובייטים, כמו גם שני בתי-קברות יהודיים עתיקים. האזכור היחיד לקיום יהודי בטרנופיל הוא בית-הקברות ה"חדש", הממוקם על גבעה הצופה אל העיר מעברו השני של נהר הֶסְרֵט. הגדר המקיפה את בית-הקברות הוקמה שם בתחילת שנות התשעים בידי ארגונים יהודיים. בית-הכנסת המבוצר מן המאה השבע-עשרה, שחורבותיו עדיין עמדו בסוף המלחמה, נהרס בידי הסובייטים. רק שלט, שהוצב בזמן השלטון הסובייטי מעל לשער הכניסה לפקולטה לרפואה, מתייחס בעקיפין לשואה בטרנופיל. אך בעוד שהטקסט בידיש מציין ש"אלפים מיהודי טרנופול" נורו שם בתחילת יולי 1941, הגרסה האוקראינית מציינת רק "מאות". המוזיאון ההיסטורי המקומי, לעומת זאת, מכיל תערוכה לאומנית בוטה, שאין בה כל זכר לחיים יהודיים ולהשמדת האוכלוסייה היהודית בעיר.

ז'ובקבה (ז'ולקייב/ז'ולקוב)

העיר ז'ובקבה, כ-30 ק"מ מצפון ללבוב, מתפארת במצודה מרשימה ובכנסיות שמורות היטב. נמצא בה גם בית-כנסת נדיר ביופיו מן המאה השבע-עשרה. השלט על אחד מקירותיו מציין, שהגרמנים ניסו לפוצץ אותו וכי באמצע שנות החמישים הוא

הוגדר כמבנה מסוכן לשימוש. השלט אינו מציין מה עלה בגורל היהודים. שלא כמו הכנסייה הקתולית, אשר שופצה ביד אמן, מצבו העלוב של בית-הכנסת מרמז על כך שגורלו נחרץ. בשנות השלושים היו 4,400 היהודים שהתגוררו בז'ובקבה כמחצית מן האוכלוסייה הכוללת. כשנכנסו הגרמנים לעיר ב-28 ביוני 1941, והתגלו הקורבנות שנרצחו בידי המשטרה החשאית הסובייטית, ערכה האוכלוסייה המקומית פוגרום רחב-ממדים ביהודים. משלוחים למחנות המוות החלו במרס 1942. בנובמבר רוכזו 2,000 יהודים בחצר המצודה, 300 מהם נורו במקום והיתר נשלחו לבבל'ץ. 70 היהודים ששרדו ביערות נאלצו להסתתר מפני חבורות של לאומנים אוקראינים, שרדפו את שרידי הקהילה עד לרגע האחרון. בז'ובקבה בתי-מינו אין כל אזכור לאירועים אלה: קבר המונים בבית-הקברות העירוני נותר לא-מסומן ולא-מוגן; בית-הקברות המרכזי היהודי הוסב לשוק; המצבות שימשו את הגרמנים לבניית דרכים.

זכרון הקורבנות האוקראינים, לעומת זאת, שב אל העיר. אנדרטה בכיכר המרכזית מזכירה לתושבים את טבח האסירים הפולנים והאוקראינים על-ידי הנקוו"ד ביוני 1941. הפוגרום שהתחולל מיד לאחר מכן אינו מוזכר כמוכן. יתר על כן, כשהתגלה קבר המונים, ובו 228 גוויות, במרתף של המנזר הבזיליאני בז'ובקבה ביוני 2002, תוארו הקורבנות תכף ומיד כקדושים אוקראינים. העובדה, שבין הגוויות היו 87 ילדים, שכל הקורבנות היו עירומים, ששיני הזהב נעקרו מפיותיהם ושלא היו עליהם כל תכשיטים, העידה בבירור שהיה זה רצח נאצי טיפוסי של יהודים. אבל מר הֶרְנִיב, נשיא איגוד ההנצחה של לבוב, סירב לחלוטין להכיר בכך וטען ש"הייתה זו פעולה של הנקוו"ד".

מדוע ההתעקשות על תאוריה בלתי-סבירה בעליל? במידה מסוימת הדבר משקף את הרצון להאשים את הסובייטים בכל מעשה נפשע. אך התאוריה קשורה גם בצורך להפוך את הקורבנות לרוצחים. כפי שאפשר לראות מן התגובות הקיצוניות לקבר ההמונים בז'ובקבה, לאומנים אוקראינים מייחסים פשעים סובייטיים ליהודים, כותבים מחדש פשעים נאציים ואוקראינים כמעשי הבולשביקים, ואפילו מוכנים להפוך יהודים מתים לקדושים אוקראינים כדי ליצור עבר הרואי למדינה האוקראינית הצעירה. באופן זה צריך להבין גם את הקמתה של אנדרטה לדיביזיית הס"ס "גליציה", באתר שנמצא בין לבוב לברודי, וכן אנדרטה לאותה דיביזיה במרכז לבוב, שהקמתה הסתיימה כמעט. והרי עיקר הזיכרון החצוי הזה: ניצולים יהודים רבים אמרו לאחר המלחמה, ש"האוקראינים היו גרועים מן הגרמנים". לאומנים אוקראינים, לעומת זאת, טוענים כיום, כפי שטענו בעבר, ש"הסובייטים, בראשות היהודים, היו גרועים מן הגרמנים".

קבורת העדויות

בסופו של דבר, אין זה אך ורק סיפור על גילוי גוויות, אלא גם על גילוי עבר של השמדה, שמטרתה הייתה לקבור את העדויות על הפשע ואת זהות הנרצחים, יחד עם גוויותיהם. אך פשעים מסוג זה נוטים לצוף אל פני השטח, הן באופן מטפורי והן באופן פיסי ממש. אי-אפשר להסתירם לנצח, ואי-אפשר

- John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2nd edn., Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1980.
- Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Harvard University Press, 2004.
- Robert Blobaum (ed.), *Antisemitism and Its Opponents in Modern Poland*, Cornell University Press, 2005.
- John Czaplicka (ed.), *Lviv: A City in the Crossroads of Culture*, Cambridge: *Harvard Ukrainian Studies Special Issue*, vol. XXIV, 2000.
- Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*, Lund, Sweden 2006.
- Jerzy Ficowski, *Regions of the Great Heresy. Bruno Schulz: A Biographical Portrait*, trans. Theodosia Robertson, New York 2003.
- Alison Fleig Frank, *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*, Harvard University Press, 2005.
- Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, 2nd edn., Princeton University Press, 2002.
- Yisrael Gutman et al. (eds.), *The Jews of Poland Between Two World Wars*, University Press of New England, 1989.
- Christopher Hann and Paul Robert Magocsi (eds.), *Galicia: A Multicultural Land*, University of Toronto Press, 2005.
- Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, The University of North Carolina Press, 2005.
- Ben-Cion Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*, Cambridge, Mass., 1991.
- Alexander Victor Prusin, *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, The University of Alabama Press, 2005.

מקורות האיורים:

תמונות בעמודים 15–21, 23–25: צלם: פרופ' עמר ברטוב

להתמודד אתם בלי להתבונן אחורה אל השנאה והזוועה, אך גם אל היופי והיצירה של עולם, שנדרס בסופו של דבר על-ידי כוחות חיצוניים אדירים, ובה בעת טרף את תושביו הוא. אלה המתבוננים בעבר בעיניים עצומות מסוגלים להעלות באוב רק בדיות, אגדות, סיוטים ופחדים, גם אם הם חותרים ליצור זהות טהורה, טובה ונקייה.

איננו יכולים להחזיר את המתים, אך אנו יכולים להעניק להם קבורה ראויה. איננו יכולים להחזיר עולם רב-אתני, עשיר, מורכב ומאויס, ויש לשער שגם אין ברצוננו לעשות זאת, אך אנו יכולים להכיר בחולשותיו ולכבד את הישגיו. וזאת לא רק על מנת לדעת את העבר, אלא גם משום שלא נוכל להבין את עצמנו וליצור זהות בטוחה ומוצקה לעצמנו בלי להכיר במקום שממנו באנו וכיצד הגענו למקום שבו אנו נמצאים כיום. זה לא כבר השארנו מאחורינו את המאה העקובה מדם ביותר בתולדות האנושות, ודומה שאנו בדרך לעבר עידן עקוב מדם אולי אף יותר. לפני שנצלול לתוך אוקיינוס של דם, ראוי לנו להרהר בגורמים ובתוצאות של מעשי זוועה מן העבר ולהבין סוף סוף, שמקורותיה של אלימות קולקטיבית מצויים מאז ומעולם בהדקת הזיכרון ובסילוף העבר.

לקריאה נוספת:

- דנוסה דומברובסקה, אברהם ויין, אהרון וייס (עורכים), *פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה. פולין*, כרך שני: *גליציה המזרחית*, ירושלים 1980.
- שמעון רדליך, *יחד ולחוד בבד"ני: פולנים, יהודים ואוקראינים, 1919–1945*, תרגמה מאנגלית איילת סקסטין, באר-שבע 2005.
- Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, Harvard University Press, 1999.
- S. Ansky, *The Enemy at His Pleasure: A Journey Through the Jewish Pale of Settlement During World War I*, ed. and trans. Joachim Neugroschel, New York 2002.